

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“
БЛАГОЕВГРАД**

**ПРАВНО – ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ“**

**АВТОРЕФЕРАТ НА
ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД**

за присъждане на образователната и научна степен *Доктор*

Професионално направление 2.2. *История и археология*

Докторска програма *Нова и най-нова обща история*

(Нова обща история)

ТЕМА:

**АРМЕНСКИЯТ ВЪПРОС В РУСКАТА ВЪНШНА
ПОЛИТИКА (КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX В.)**

Докторант: Диана Кареновна Папоян

Научен ръководител: доц. д-р Пенка Пеева

Научен консултант: д-р Диана Иванова

Благоевград, 2021 г.

Дисертационният труд „*Арменският въпрос в руската външна политика (края на XIX – началото на XX в.)*“ е обсъден и предложен за защита на заседание на катедра „История“ към Правно-исторически факултет на Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград, проведено на 29.03.2021 г. (Протокол №).

Дисертационният труд се състои от: съдържание, увод, три глави, заключение, резюме на постигнатите резултати, приложения и библиография (общо 371 страници).

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Арменският въпрос представлява сложен комплекс от проблеми, свързани с арменското население в стратегически важното Малоазийско-Кавказко пространство. Сложността на проблема е предизвикана от обстоятелството, че в тази геополитическа зона е концентрирана многообразна смесица от противоречия – между мюсюлмани и християни; между арменци и кюрди; между арменци и турци; между регионалните сили – Русия и Османската империя; между великите сили и османското правителство; между Русия и останалите велики сили; между самите арменски национални партии и т.н.

Арменският въпрос като цяло включва в себе си два взаимосвързани аспекта – национален и международен. Като национален проблем под Арменски въпрос се разбира арменското националноосвободително движение, т.е. борбите, които арменците водят в периода XI–XX в. срещу Персийската, Руската и Османската империя за освобождение, обединение и възстановяване на изгубената държавност¹. Като международен проблем Арменският въпрос е един от най-заплетените и трудноразрешими национални въпроси в Османската империя, свързан с проблема за умиротворяването на източните вилаети, населени с арменци, чрез въвеждането на административни реформи в тях. Настояващият дисертационен труд има за *обект на изследване* именно Арменския въпрос като международен проблем.

В това сложно и комплексно явление Русия е фактор с решаващо значение, поради което *предметът на изследване* е Арменският въпрос в руската външна

¹ От XI до XVI в. земите на Армения са завоювани последователно от селджукските турци, монголо-татарите, османските турци и персите. През целия XVI в. Османската империя и Сефевидска Персия водят постоянни борби помежду си за овладяването на Кавказкия регион. Като резултат от продължителните им войни, през 1639 г. с договора от Зухаб арменските земи са поделени между двете държави. Източна Армения преминава към сефевидите, а Западна Армения – към османците. Оттогава окончателно се формира проблемът за национално-териториалното самоопределение на арменския народ и за консолидирането му в единна национална държава. Активизирането на руската външна политика в този регион от началото на XIX в. става повратен момент в историята на арменците. В резултат на две руско-персийски войни, които се водят в периода 1804–1813 г. и 1826–1828 г., арменските територии Карабах, Зангезур, Шурагел, както и областите Ереванско и Нахичеванско преминават от персийска в руска власт, с което Източна Армения окончателно става част от Руската империя, където се обособява като отделна административно-териториална единица. От войните с Османската империя (1828–1829 г. и 1877–1878 г.) Петербург откъсва и малка част от западноарменските земи Ахалкалак, Карс и Ардахан.

политика в периода края на XIX – началото на XX в. Хронологическите граници са съобразени със следните обстоятелства: формирането на арменското национално самосъзнание; сложната динамика и промени в арменското националноосвободително движение; политиката на Високата порта по националния въпрос и зараждането на турско-арменския конфликт; външнополитическите цели и планове на Руската империя в Балкано-Кавказкия регион, както и цялостната динамика в международните отношения.

Началната хронологическа граница се отнася към последните десетилетия на XIX в., когато в резултат от Руско-турската война от 1877–1878 г. и сключените след нея Санстефански и Берлински мирен договор Арменският въпрос получава своето международно признание и се интернационализира. Почти три века (XVII–XIX в.) Арменският въпрос съществува единствено като вътрешен и регионален проблем за Османската империя. След 1878 г. обаче той трайно влиза в сферата на противоречия между великите сили и става част от големия Източен въпрос. С включването в мирния договор на клаузи, засягащи сигурността на арменците, Петербург демонстрира ръководната си роля по Арменския въпрос, който смята да използва, за да разшири и утвърди своето влияние в Османската империя.

Горната хронологическа граница в периодизацията на темата съвпада с напрегнатите години преди избухването на Първата световна война. В периода 1912–1914 г. Арменският въпрос за последен път е обект на дипломатически борби между Русия и Османската империя, след което във военновременните условия Високата порта решава сама да се справи с този проблем. Периодът, в който се извършва геноцидът над арменците (1915–1916 г.), не е засегнат в настоящото изследване. Тази тема е прекалено деликатна и сложна, а и многократно изследвана, поради което не е включена в дисертационния труд. Освен това в тези години Русия не води никаква конкретна политика по Арменския въпрос, тъй като империята е прекалено заета с организацията и осъществяването на тежките военни операции по Източния и Кавказкия фронт.

Руските и особено арменските автори прекалено често преувеличават ролята на Петербург и го представят като единствен защитник и застъпник на

арменския народ, без да отчитат реалните интереси, цели и тактики на царското правителство. Поради тези погрешни схващания, настоящото изследване си поставя за **главна цел** да представи обективно и да анализира действията на руската дипломация по Арменския въпрос в края на XIX – началото на XX в., като развенчае мита за освободителна роля на Петербург в историческото развитие на арменския народ. Дисертационният труд има за цел да коригира още едно погрешно схващане – за невинния образ на арменците в Османската империя и за неоснователната антиарменска политика на Високата порта. Истината е, че с неразумното си и разединено поведение арменските национални представители са едни от главните виновници за неуспешния край на Арменския въпрос. Заедно с това, в изследването е направен опит Османската империя да не бъде представяна като пасивен обект в блискоизточната борба между великите сили, тъй като макар и отслабена във военнополитически и особено в икономически план, Високата порта води самостоятелна и активна външна и вътрешна политика. В резултат на това, опитите на великите сили да се намесват във вътрешния ѝ живот и да се налагат в разрешаването на Арменския въпрос са в значителна степен неуспешни.

За реализирането на така поставените цели, при разработването на дисертационния труд са изпълнени следните **основни задачи**:

- Проследяване ролята на руската дипломация в развитието на въпроса за арменските реформи в Османската империя (от Санстефанския и Берлинския мирен договор от 1878 г. до руско-турското споразумение от януари 1914 г.).

- Изследване на вътрешнополитическите и външнополитическите фактори, под влияние на които след Берлинския конгрес Русия заема пасивна позиция по Арменския въпрос и отклонява намесата си в разрешаването на кризата, избухнала вследствие на първите масови убийства на арменци в Османската империя (90-те години на XIX в.).

- Анализиране на предпоставките, довели до промяната в руската външнополитическа стратегия по отношение на Арменския въпрос в първото десетилетие на XX в., както и целите, които преследва царската дипломация,

издигайки се в ролята на защитник на арменския народ в навечерието на Първата световна война.

- Изследване мястото на Арменския въпрос в контекста на руско-турските, руско-английските, руско-френските и руско-немските отношения в края на XIX – началото на XX в.

- Представяне на положението на арменците в Османската империя и състоянието на националноосвободителното им движение в края на XIX – началото на XX в.

- Разкриване и характеризиране на причините за турско-арменския конфликт, породен вследствие на необмислената и непоследователна дейност на арменските национални представители, на националистическите и пантюристички настроения сред османския управляващ елит, на незаинтересованото отношение на великите сили и т.н.

- Разкриване на причините за неуспеха на реформените кампании за арменските вилаети и за превръщането на тенденцията за физическа разправа с арменците в държавна политика при младотурското правителство.

Тъй като акцентът в дисертационния труд е поставен върху руската политика по Арменския въпрос, в него са разгледани различни детайли от руско-арменските отношения, като са дадени отговори на следните важни въпроси:

- По какъв начин Арменският въпрос влияе върху другите направления в руската външна политика през разглеждания период?

- По какъв начин промените в руската политика по другите международни проблеми влияят върху политиката по Арменския въпрос?

- Каква е конкретната връзка между въпроса за Проливите и Арменския въпрос в руската външна политика?

- Как вътрешнополитическото състояние на Руската империя оказва влияние върху имперското отношение към арменците?

- Оказва ли Арменският въпрос някакво влияние върху отношенията между Русия и останалите велики сили?

- Какви са отношенията между Петербург и Ечмиадзин в контекста на Арменския въпрос?

– Как реагира руската общественост на масовите убийства на арменци в Османската империя?

– До каква степен арменското националноосвободително движение се съобразява с руската политика по Източния въпрос?

За решаването на поставените цели и задачи, както и за постигането на ясно, обективно и цялостно изложение са използвани критичният анализ, синтезът, сравнението, обобщението, като е приложен проблемно-хронологичният подход.

Изграждането на научната теза се основава на различни източници – архивни материали; публикувани документи; периодичен печат; мемоари и записки на официални политически и дипломатически лица; историографски съчинения и т.н.

Фундаментално място в дисертационния труд заемат преди всичко *архивните материали*. Основополагащо значение имат руските и арменските архиви, както и многочислените сборници с документални източници от различни страни. Изворите от тази категория условно се разделят на две групи:

I. *Непубликувани архивни материали*. Използвани са многочислени първоизточници от: 1) фонд „Политархив“ (Архив внешней политики Российской империи)²; 2) Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства СССР³; 3) Национален архив на Армения⁴. Наличието на такава богата документална база позволява в научно обращение да бъдат въведени изключително ценни документи – преписки между руските посланици в Европа и в Османската империя и външния министър в Петербург; телеграми и съобщения от руските консули в Мала Азия до посланика в Константинопол; доклади и коментари на руски дипломати и политици; благодарствени писма и писма-молби от арменския католикос до наместника в Кавказ и до императора; проекти за реформи за източните вилаети и т.н. От

² Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. „Политархив“, д. 1025, 1026, 3433, 3435, 3436, 3437, 3438, 3439, 3440, 3442, 3444, 3445, 3446, 3447, 3448, 3449, 3451, 3452, 3454, 3456, 3459, 3460, 3461, 3462, 3464, 3465, 3466, 3467, 3473, 3474, 3475, 3476. Документите от „Политархив“ са предоставени от арменския национален архив под формата на микрофилми.

³ Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства СССР (ЦГАОРиСС СССР), ф. 579, оп. 1. Документите от ЦГАОРиСС СССР са предоставени от арменския национален архив под формата на микрофилми.

⁴ Հայաստանի ազգային արխիվ (Национален архив на Армения), ф. 56, ф. 57, ф. 450.

проучването и анализирането на тези материали са направени съществени изводи за руското отношение към арменците в Османската империя; за руските интереси в Мала Азия; за промените в руската политика по Арменския въпрос; за дейността на арменските национални представители и за тяхната реакция към резултатите от активността на руската дипломация; за отношението на останалите велики сили към Арменския въпрос; за действителното тежко положение в източните вилаети на Османската империя и за належащата необходимост от въвеждането на реформи; за необмислените и непоследователни действия от страна на арменските партии и т.н.

II. *Публикувани архивни материали.* Многочислените извори, публикувани в различни сборници и периодични научни издания, допълват сведенията, извлечени от архивите. Освен това тези източници дават възможност в научно обращение да бъдат вкарани документи от различни чуждестранни архиви, което безспорно улеснява изследователската работа. Някои от базисните публикации на архивни материали, използвани за разработването на дисертацията, са следните:

1. „Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении (26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года)“⁵ – безспорно най-ценното документално издание, използвано за разработването на дисертационния труд. Сборникът е официално съставен по инициатива на руското правителство през 1915 г. Интересно е да се спомене, че Константин Гулкевич, който временно замества посланик Михаил Гирс в Константинопол, след сключването на руско-турското споразумение за реформи през януари 1914 г. в писмо до външния министър Сергей Сазонов споделя, че ако арменците можеха да се запознаят с протоколите от Еникьойската конференция и с активността на царската дипломация, биха осъзнали реалните усилия, които е положила Русия, и противодействието, което е срещнала от немска страна⁶. Действително, в хода на Първата световна война, за да привлече още повече на своя страна турските арменци, Петербург издава този специален сборник. Книгата съдържа 159 документа и обширно приложение със

⁵ Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении (26 ноября 1912 года – 10 мая 1914 года). Петроград: Государственная типография, 1915.

⁶ Пак там, док. № 148, с. 167.

статистически данни, представящи последователната дейност на царската дипломация по въпроса за арменските реформи в периода 1912–1914 г. Важно е да се уточни, че голяма част от документите, публикувани в този сборник, се съдържат и във фонд „Политархив“.

2. „Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии“⁷. Сборникът е издаден през 1995 г. от арменския историк Вардгес Микаелян и съдържа ценни и интересни документи от фондовете на Политическия архив на външното министерство на кайзерова Германия. Прегледът и анализът на съобщенията от немското посолство в Константинопол, от немските консулства в Мала Азия, както и от други официални и неофициални немски представители в Османската империя позволява да се изясни позицията на Берлин по въпроса за арменските реформи и да се направи балансирано заключение за действителните интереси на Русия и Германия в този регион.

3. „Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.)“⁸, издаден през 1998 г. от руския историк Валентин Дякин, определено буди голям интерес. Архивните документи, публикувани от него, предоставят важни и слабо познати сведения за дейността на царските централни и местни власти по националния въпрос в Руската империя. Сборникът е ценен за разработването на дисертационния труд поради факта, че в него се съдържат множество материали, свързани с руското управление на Кавказ от края на XIX – началото на XX в.; с проблемите на царското наместничество с арменското национално движение; с руско-арменския училищен и църковен конфликт и т.н.

4. В различни броеве на съветското научно-историческо списание „Красный архив“ също се съдържат ценни публикации на документи. Най-общо те засягат теми за позицията на царските представител на Берлинския конгрес през лятото на 1878 г.; за трудностите, които среща царската власт, при овладяването

⁷ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел кайзеровской Германии /сост. и отв. ред. В. А. Микаелян/. Ереван: Гитутюн, НАН РА, 1995.

⁸ Дякин, В. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – нач. XX вв.). Санкт-Петербург: ЛИСС, 1998.

на неспокойното положение в Кавказ; за тайните планове да се окупираат Проливите и т.н.⁹

5. „Blue Books“¹⁰ – многобройните сборници с документи, издавани периодично от лондонското правителство, имат фундаментална роля преди всичко за изследването на Арменския въпрос през 90-те години на XIX в. В отделна колекция под заглавие „Turkey“ се намират официални политически и дипломатически материали на Форин офис, чрез които ясно може да се проследи английската дипломатическа инициатива по въпроса за арменските реформи в края на XIX в. и резервираното отношение на Петербург.

6. „Հայերի գեղնդիրը Օսմանյան կայսրության մեջ“ („Геноцид армян в Османской империи“) – популярен документален сборник, неколкократно издаван в Ереван под редакцията на Мкртич Нерсисян. Макар че в него не се съдържат никакви документи, свързани с руската политика по Арменския въпрос през разглеждания период, изданието е важно с това, че в него са представени множество материали от различен произход, недвусмислено доказващи, че положението в Мала Азия в края на XIX – началото на XX в. е критично. М. Нерсисян като съставител на сборника обаче се е концентрирал единствено върху свидетелствата, които уличават репресивните действия на османската власт, без да включва никакви документи, показващи реалното поведение на арменските национални дейци.

Друга много важна група източници, разкриващи част от същността на руската политика, са *съчиненията, записките, дневниците и спомените на*

⁹ П. А. Шувалов о Берлинском конгрессе 1878 г. Предисл. В. Хвостова – В: Красный архив, 1933, № 4 (59), с. 82-109; Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины. (Из переписки П. А. Столыпина с гр. И. И. Воронцовым-Дашковым). Предисл. С. Фукса – В: Красный архив, 1929, № 3 (34), с. 184-221; Борьба с революционным движением на Кавказе в эпоху столыпинщины. (Из переписки П. А. Столыпина с гр. И. И. Воронцовым-Дашковым). Предисл. С. Фукса – В: Красный архив, 1929, № 4 (35), с. 128-150; Письма И. И. Воронцова-Дашкова Николаю Романову. (1905-1915 гг.). Предисл. В. Семенникова – В: Красный архив, 1928, № 1 (26), с. 97-126; Записка А. И. Нелидова в 1882 г. о занятии Босфора. Сообщ. В. Хвостов, подг. Н. Белявский – В: Красный архив, 1931, № 3 (46), с. 179-187; Проект захвата Босфора в 1896 г. Предисл. В. М. Хвостова – В: Красный архив, 1931, № 4-5 (47-48), с. 55-60 и др.

¹⁰ Blue Book. Turkey № 1, Part 1 (1895). Correspondence relating to the Asiatic Provinces of Turkey. Events at Sassoon, and Commission of inquiry at Moush. London, 1895; Blue Book. Turkey № 1 (1896). Correspondence respecting the introduction of reforms in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey. London, 1896; Blue Book. Turkey № 2 (1896). Correspondence relative to the Armenian Question and reports from her Majesty's consular officers in Asiatic Turkey. London, 1896; Blue Book. Turkey № 1 (1897). Correspondence respecting the disturbances at Constantinople in August 1896. London, 1897; Blue Book. Turkey № 2 (1897). Correspondence respecting introduction of reforms in the administration of the Ottoman empire. London, 1897 и др.

царските министри и дипломати. Съществен принос за изучаването мястото на Арменския въпрос в руските планове по време на войната с Османската империя от 1877–1878 г. и особено при сключването на Санстефанския прелиминарен мирен договор имат Записките на руския посланик в Константинопол Николай П. Игнатиев (1864–1877 г.)¹¹.

Дневникът на Владимир Ламздорф, заместник външен министър в периода 1897–1900 г. и външен министър от 1900 до 1906 г.,¹² предоставя богата информация и тайни документи, свързани с царската външна политика в един особено критичен период – края на XIX в. Сериозно внимание е отделено на блискоизточните въпроси, в т.ч. и на арменската криза в Османската империя от 90-те г. на XIX в.

Научните трудове на Андрей Манделштам, руски юрист и дипломат, дългогодишен драгоман в посолството в Константинопол (1898–1914 г.)¹³, представляват изключително ценен източник на информация за руската политика по Арменския въпрос поради две главни причини: 1) А. Манделштам е авторитетен историк и признат специалист по Източния въпрос и по проблеми от международното право; 2) Поради високия си авторитет в руското външно министерство, на него е възложена задачата да изготви проект за реформи в арменските вилаети на Османската империя (1913 г.) и да го представи пред комисията в Еникьой. Освен Арменския въпрос, в изследванията му обстойно е представена вътрешната и външна политика на младотурците след 1908 г.

Мемоарите на Сергей Сазонов, външен министър в периода 1910–1916 г.¹⁴, представляват интерес, не само поради факта, че авторът е ръководител на царската външна политика в един преломен момент за арменците, но и защото в тях се съдържа отделна глава, посветена на въпроса за арменските реформи в Османската империя. Това ясно показва важното място, което този проблем заема

¹¹ Записки графа Н. П. Игнатъева – В: Исторический вестник, 1914, т. 135 (январь), т. 136 (май, июнь); Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, 1915, т. 139 (январь), т. 140 (апрель), т. 141, (июль, август, сентябрь), т. 142 (октябрь); После Сан-Стефано (записки графа Н. П. Игнатъева) – В: Исторический вестник, 1916, т. 144 (апрель).

¹² Ламздорф, В. Н. Дневник 1894–1896. Москва: Международные отношения, 1991.

¹³ Манделштам, А. Младотурецкая держава (ч. I) – В: Русская мысль, 1915, № 5, с. 82-114; Манделштам, А. Младотурецкая держава (ч. II) – В: Русская мысль, 1915, № 6, с. 13-46; Манделштам, А. Русская политика в Турции накануне и во время Первой мировой войны – В: Новоселье, 1947, № 31/32, с. 105-120.

¹⁴ Сазонов, С. Д. Воспоминания. Париж: Е. Сияльской, 1927.

в руската външна политика в навечерието на Първата световна война. В обем от 19 страници Сазонов накратко представя вижданията си по Арменския въпрос, впечатленията си от османските държавни лица, активните действия на царската дипломация по въпроса за въвеждането на реформи в източните вилаети и оценката си от подписаното руско-турско споразумение за реформи през януари 1914 г.

В дисертационния труд сериозно внимание е отделено и на *спомените на османски държавни дейци*. Важен източник на информация за Записките¹⁵ на младотурския лидер Ахмед Джемал паша, който по подобие на С. Сазонов, също отделя специална глава, посветена на Арменския въпрос. Обширно (42 страници) и аргументирано са представени и обяснени вижданията и действията на османското правителство през целия период от съществуването на Арменския въпрос.

Мемоарите на османския държавник Исмаил Кемал¹⁶ са следващият важен източник, който има съществен принос за изясняването на отношението на Високата порта към Арменския въпрос, по-конкретно за събитията от края на XIX в.

Особен интерес представляват и материалите от *периодичния печат* от края на XIX – началото на XX в. Макар че пресата не разполага с целия обем от информация за състоянието на Арменския въпрос и за политиката на Царска Русия, от нея все пак могат да се извлекат важни сведения за обществените настроения. В дисертационния труд са използвани материали от вестници и списания, издавани на руски, арменски и английски език в Петербург („Новое время“, „Русская речь“), Москва („Русская мысль“, „Русский вестник“, „Армянский вестник“), Лондон („The Contemporary Review“, „The Fortnightly Review“, „The Spectator“), Тбилиси („Uշաղ“, „Հորիզոն“), Женева („Դրոշակ“), Париж („Անահիտ“) и др.

Въпросът за отношението на Царска Русия към арменците и за ролята на нейната дипломация в развитието на Арменския въпрос имат важно научно и

¹⁵ Записки Джемал-паши 1913–1919 гг. Тифлис: Закрайком РКП (б), 1923.

¹⁶ The memoirs of Ismail Kemal Bey. Edited by Sommerville Story. London: Constable and Company, 1920.

съвременно културно-политическо значение. Поради подчертания интерес от страна на международната общественост към историята и културата на арменския народ, темата за Арменския въпрос като цяло е предмет на множество изследвания в световната *историография*. Въпросът за руската политика по този въпрос обаче не е достатъчно задълбочено изследван и малкото научни трудове, предимно *руски и арменски*, в които се засяга този проблем, се характеризират с множество недостатъци. Преди всичко, авторите, особено от периода на социализма, но и след него, пишат изключително необективно и пристрастно, в резултат на което се изгражда погрешна и едностранчива представа в съзнанията на поколенията¹⁷. Освен идеологическия отпечатък на времето, в техните трудове изобщо не се представят и анализират въпроси от първостепенна важност – какви са причините за турско-арменския конфликт, за антиарменската политика на Високата порта и за неуспеха на арменското национално движение; какви са реалните цели и интереси на руската външна политика; защо се заражда руско-арменският конфликт в Кавказ и какви са последствията от него и т.н. Като пропускат да представят тези важни моменти, изследователите фактически прикриват действията на две от водещите страни по Арменския въпрос – Русия и арменците, и едностранчиво се концентрират върху Високата порта. В историческото развитие и развръзка на Арменския въпрос участват много страни, всяка от които преследва своите цели, и в никакъв случай не може да се приеме, че само една от тези страни е отговорна за неуспешния край на проблема.

Другата съществена слабост в трудовете, в които се засяга въпросът за руската политика по Арменския въпрос, е недостатъчната или изцяло липсващата съпоставка с въпроса за Черноморските проливи. Проблемът за Босфора и Дарданелите стои в центъра на руските външнополитически, икономически и военни интереси в Близкия Изток, поради което е особено важно да се проследи всяка промяна в тази генерална насока, тъй като тя оказва влияние и върху руската

¹⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը /Խմբ.՝ Մ.Գ. Ներսիսյան/ Երևան, ԵՊՀ, 1972 (Книгата е преведена и на руски език – История армянского народа: с древнейших времён до наших дней (под ред. М. Г. Нерсисяна). Ереван: Ереванский университет, 1980); Киракосян, Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1989 (Книгата е преведена и на български език – Киракосян, Дж. Младотурците пред съда на историята. София: Партиздат, 1989); Степанян, С. Армения в политике империалистической Германии (конец XIX – начало XX века). Ереван: Айастан, 1975 и др.

политика по Арменския въпрос. В дисертационния труд е направен опит да се запълни тази съществена празнота в историографията.

Известни трудности при обработването на материалите за написването на дисертационния труд причини некоректното цитиране на литературата от страна на повечето арменски автори, които вместо да посочват заглавията на трудовете в техния оригинал, ги представят единствено в превод на руски език. Подобни инициативи сериозно усложняват откриването на голяма част от литературата. За да не бъде повторена тази грешка, в библиографската справка в края на настоящата дисертация онази част от използваната литература, която е на арменски език, е изписана както в своя оригинал, така и в приблизителен превод на български език.

Въпреки множеството недостатъци в руската и арменската историография, не може да се отрече, че някои от трудовете имат важно значение за написването на дисертационния труд. За представянето на събитията от целия проучван период (края на XIX – началото на XX в.) са използвани части от изследванията на **съвременните историци** Ерванд Саркисян¹⁸, Валерий Тунян¹⁹, Джон Киракосян²⁰, Арман Киракосян²¹, Марат Харазян²², Мери Кочар²³, Юрий

¹⁸ Սարգսյան, Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում և պետությունները XIX դարի վերջի քառորդում և XX դարի սկզբին: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1972; 89; Саркисян, Е. К. Армянский вопрос и Россия в 1912-1914 гг. – В: Պատմա-քաղաքական հանդես, 1995, № 1, էջ 111-124.

¹⁹ Тунян, В. Россия и Армянский вопрос. Ереван: Музей-институт геноцида армян, 1990; Тунян, В. Эчмиадзинский престол XIX – нач. XX вв. Ереван: ГИУА, 2001; Тунян, В. Эчмиадзинский вопрос в политике России 1873–1903 гг. Ереван: ГИУА, 2002; Тунян, В. Младотурки и Армянский вопрос, 1908–1912. Ч. I. Ереван: Музей-институт геноцида армян, 2004; Тунян, В. Младотурки и Армянский вопрос, 1912–1914. Ч. II. Ереван: Музей-институт геноцида армян, 2005.

²⁰ Киракосян, Дж. Буржуазная дипломатия и Армения: (70-ые годы XIX века). Ереван: Ереванский государственный университет, 1981; Киракосян, Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан, 1989.

²¹ Կիրակոսյան, Ա. Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ. – 1914 թ.): Երևան, 1999 (Книгата е преведена и на английски език – Kirakossian, A. British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914. Princeton and London: Gomitas Institute Books, 2003); Киракосян, А. Дж. Великобритания и Армянский вопрос (90-е годы XIX века). Ереван: Айастан, 1990.

²² Харазян, М. От иллюзии к трагедии: Франция и армянский вопрос (1894–1908). Ереван, 2011; Харазян, М. Неизвестные имена: французские арменофилы (конец XIX – начало XX). Ереван, 2003.

²³ Кочар, М. Армяно-турецкие общественно-политические отношения и армянский вопрос. Ереван: изд-во Ереванского университета, 1988.

Петросян²⁴, Рубен Сафрастян²⁵, Александър Силин²⁶ и др. Друг важен източник е и енциклопедичният справочник „Армянский вопрос“²⁷, издаден в Ереван през 1991 г., който е ценен помощник за изграждането на обща представа за Арменския въпрос, за политиката на великите сили и за арменското националноосвободително движение. В книгата в азбучен ред са систематизирани и представени най-важните имена, събития, явления и документи от историята на Арменския въпрос.

При изготвянето на дисертацията широко са използвани и трудовете на *арменски и руски автори от края на XIX – началото на XX в.*, които са съвременници на събитията и имат по-особен поглед върху тях – Аракел Бабаханян (Лео)²⁸, Алексей Дживелегов²⁹, Александър Амфитеатров³⁰, Григорий Джаншиев (Гр. Диев)³¹, Завен Налбандян (Зареванд)³², Сапах-Гюлян Степанос³³, Забел Есаян³⁴, Александър Яшченко³⁵ и др.

Що се отнася до *съвременната турската историография*, по подобие на арменската, и тя е силно тенденциозна и пристрастна, поради което в разработването на дисертационния труд са използвани трудове на Танер Акчам³⁶, Хамид Алиев³⁷, Ахмед Есат Урас³⁸ и др.

²⁴ Петросян, Ю. А. Османская империя. Могущество и гибель. Москва: Наука, 1990; Петросян, Ю. А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX в.). Москва: Наука, 1971.

²⁵ Сафрастян, Р. Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50–70 гг. XIX в.). Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1985.

²⁶ Силин, А. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века. Москва: Наука, 1971; Силин, А. Экспансия Германии на Ближнем Востоке. Накануне Первой мировой войны (1908–1914 гг.). Москва: Наука, 1976.

²⁷ Հայկական հարց: Հանրագիտարան: Կ. Ս. Խոնդավերդյան (պատասխանատու խմբագիր): Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Երևան, 1991.

²⁸ Лео. Очерки из истории армянского вопроса в Турции – В: Армянский вестник, 1916, № 44, № 31; 1917, № 12, № 13, № 16, № 19, № 21, № 23.

²⁹ Ջիվելեգով, Ա. Թուրքիան և Հայկական հարցը: Կազմող՝ Է. Մինասյան: Երևան, ԵՊՀ, 2014.

³⁰ Амфитеатров, А. В. Армянский вопрос. Ереван: ЕГУ, 2015.

³¹ Диев, Гр. А. Армянский вопрос в Турции (Из переписки с стамбульским публицистом). Москва: Типография Д. И. Иноземцева, 1893.

³² Зареванд. Турция и пантурсизм. Введение А. Н. Мандельштама (члена Института международного права). Париж, 1930 (Факсимильная репродукция, Ереван, 1991).

³³ Սափահ-Գիլյան, Ս. Պատասխանատուները: Փրավիտէս: Երիտասարդ Հայաստան, 1916.

³⁴ Եսայան, Չ. Ավերակներուն մեջ: Ստանալով: Արաբ, 2012. Книгата е преведена и на български език – Есаян, З. Сред развалините. Документална повест. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2015.

³⁵ Ященко, А. С. Русские интересы в Малой Азии. Москва: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1916.

³⁶ Акчам, Т. Турецкое национальное Я и Армянский вопрос. Москва: АО „Арио-Никс“, 1995.

³⁷ Алиев, Г. Турция в период управления младотурок. Москва: Наука, 1972.

³⁸ Uras, E. The Armenians in history and the Armenian question. Documentary Publications, 1988.

В *западноевропейската и американската историография* като цяло темата за руската политика по Арменския въпрос е слабо застъпена. Отделни моменти от този проблем са засегнати в изследванията на Питър Балакян³⁹, Абел Манукян⁴⁰, Гарабет Мумджиян⁴¹ и др. От американските автори безспорно най-значим принос в изследването на Арменския въпрос има Вахагн Татрян. Неговите историко-политически, международноправни и морално-психологически анализи от фундаменталния му труд „History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus“⁴² имат важно значение за изработването на дисертационния труд.

В *българската историография* като цяло липсват изчерпателни трудове, изследващи Арменския въпрос, а за руската политика по него изобщо отсъстват проучвания. Интересни сведения по отношение на арменците в Османската империя, на армено-българските връзки и на сътрудничеството между българското и арменското национално движение се намират в трудовете на Димитър А. Спиров⁴³, на известния революционер Христо Силянов⁴⁴, на Георги П. Генов⁴⁵ и в някои проучвания на съвременните изследователи Илия Илиев⁴⁶ и Агоп Гарабедян⁴⁷. Отделни моменти от развитието на Арменския въпрос

³⁹ Балакян, П. Горящий тигър. Геноцидът спрямо арменците и отговорът на Америка. София: Комо, 2005.

⁴⁰ Manoukian, Abel. The origins of the Hnchakian party in Geneva and the legacy of the twenty gallows. Yerevan, 2019.

⁴¹ Moumdjian, Garabet K. Rebels with a Cause: Armenian-Macedonian Relations and Their Bulgarian Connection, 1895–1913 – In: War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912–1913, and Their Sociopolitical Implications (Utah Series in Middle East Studies). Edited by M. Hakan Yavuz and Isa Blumi. Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013, pp. 1-69.

⁴² Дадрян, В. Н. История армянского геноцида. Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа. Ереван: Ноян Тапан, 2007.

⁴³ Спиров, Д. А. Арменците и султан Абдул Хамид. София: Надежда, 1897. Книгата е преведена и на арменски език – Սպիրով, Դ. Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894–1896 թթ.). Երևան, 1997; Սպիրով, Դ. Հայաստանը և սուլթան Աբդուլ Համիդը: Խմբ.՝ Լ. Բարսեղյան: Երևան: Ա. Հ., 2000.

⁴⁴ Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Том I (Илинденското въстание), Том II (След Илинденското въстание). София: Наука и изкуство, 1983.

⁴⁵ Генов, Г. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Част 1-2. София: БАН, 2008.

⁴⁶ Илиев, И. Арменската доброволческа рота в Балканската война 1912–1913 г. София: Военно издателство, 1989.

⁴⁷ Гарабедян, А. Сотрудничество и совместные действия армянского и болгарского освободительных движений в конце XIX и начале XX века. – В: Русский сборник. Исследования по истории России. (Редакторы-составители: О. Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М. А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти.). Том X, Москва: Регнум, 2011, с. 67-87.

присъстват и в работите на Карник Бадваганян⁴⁸ и Берж Инджеян⁴⁹, но като цяло трудовете им не са научно издържани.

Въпреки, че българската историография не разполага с изследвания на руската политика по Арменския въпрос в края на XIX – началото на XX в., тя се отличава с някои достойнства, които е редно да бъдат отчетени. На първо място това безспорно е монографията на Божидар Самарджиев, изследващ Арменския въпрос в политиката на Великобритания през 90-те години на XIX в.⁵⁰ За пръв път в българската историография в научно обращение са въведени огромен брой английски, немски, френски и турски документи, които недвусмислено показват поведението на великите сили и особено на Русия по време на кървавите събития в Османската империя.

Следващото постижение в българската историография е трудът на Теодора Толева „Геноцид и съдба на арменския народ“⁵¹, в който изследователският интерес на автора е насочен към антиарменските репресии в Османската империя през 90-те години на XIX в. Изследването на Т. Толева вкарва в научно обращение един непубликуван дотогава документ от декември 1896 г., съхраняван във Виенския имперски и кралски архив, представляващ доклад на австро-унгарския консул Загулич относно политико-икономическото състояние на османския вилает Мамюрет-юл-Азиз (Харпут, Харберд) по време на кланетата на султан Абдул Хамид II.

Положително може да се оцени и фактът, че някои важни арменски, руски и американски трудове са преведени на български език. Такива са следните книги: „Сред развалините“ от Забел Есаян⁵²; „Армено-български исторически връзки“ от Сурен Овнанян⁵³; „Участието на арменците в Руско-турската война, 1877–1878

⁴⁸ Бадваганян, К. 100 години арменски геноцид. София: Изток-Запад, 2015; Бадваганян, К. Антитеза на твърденията на Джъстин Маккарти за историята на западните арменци. Пловдив, 2013.

⁴⁹ Инджеян, Б. Арменският въпрос. Сто години трагедия на арменския народ. София: Изд. авт., 2006.

⁵⁰ Самарджиев, Б. Арменският въпрос и Англия (1894-1897 г.). София: Уни. из-во „Св. Климент Охридски“, 1994.

⁵¹ Толева, Т. Геноцид и съдба на арменския народ. София: Сиела, 2014.

⁵² Есаян, З. Сред развалините. Документална повест. Пловдив: ОАБС „Парекордзаган“, 2015.

⁵³ Овнанян, С. Армено-български исторически връзки и арменските колонии в България през втората половина на XIX в. София, 1972.

г.“ от Вахагн Кърбемян⁵⁴; „Горящият тигър“ от Питър Балакян⁵⁵; „Ключови елементи в турското отричане на арменския геноцид“ от Вахагн Татрян⁵⁶; „Младотурците пред съда на историята“ от Джон Киракосян⁵⁷; „История на Армения“ от Симон Паяслиян⁵⁸ и др.

II. СТРУКТУРА И ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Дисертационният труд се състои от увод, три глави, заключение, резюме на постигнатите резултати, приложения и библиография.

В увода са конкретизирани обектът и предметът на изследване; определени са хронологическите рамки, целите, задачите, структурата и методологическата основа на дисертацията; представено е състоянието на историографията и степента на проученост на темата и е описана основната изворова база, използвана за разработването на дисертационния труд.

Глава първа е озаглавена *„Възникване и същност на Арменския въпрос и мястото му в руската близоизточна политика през 70-те години на XIX в.“* В параграф първи се акцентира върху два важни момента: 1) положението на арменците в Османската империя и състоянието на националното им движение през 70-те години на XIX в.; 2) политиката на Русия спрямо арменците в Османската империя в навечерието и по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. Арменският въпрос не е изолиран проблем в руската външна политика, а е съставна част от царската стратегия по целия Източен въпрос и по въпроса за Кавказ. Тъй като в този регион основните обекти, към които е концентрирана дипломатическата и военнополитическата дейност на Русия, са Константинопол и Проливите (Босфора и Дарданелите), необходимо е да се разкрие пряката взаимовръзка между Арменския въпрос и въпроса за Проливите в царската

⁵⁴ Кърбемян, В. Участието на арменците в Руско-турската война, 1877–1878. София: Военно издателство, 2010.

⁵⁵ Балакян, П. Горящият тигър. Геноцидът спрямо арменците и отговорът на Америка. София: Комо, 2005.

⁵⁶ Дадриян, В. Ключови елементи в турското отричане на арменския геноцид. Бургас: Хайер, 2005.

⁵⁷ Киракосян, Дж. Младотурците пред съда на историята. София: Партиздат, 1989.

⁵⁸ Паяслиян, С. История на Армения. София: Рива, 2011.

външна политика. Балканите и Мала Азия представляват двата военнополитически плацдарма, през които Петербург планира да установи своето влияние и контрол в черноморския басейн и над Проливите. По отношение на двете стратегически зони обаче методите на царската външна политика коренно се различават. Докато на Балканите чрез създаването на суверенни държави Петербург планира да си осигури естествени съюзници и стратегически опорни пунктове, които да възпрепятстват проникването на западноевропейското влияние и да спомогнат за утвърждаването и разширяването на руските позиции в черноморския хинтерланд, в Мала Азия империята не възнамерява да допуска обособяването нито на автономна, нито на независима арменска държава. По този въпрос се наблюдава най-съществената разлика в царската освободителна политика спрямо балканските народи и спрямо арменците, което показва, че за руското правителство разрешаването на Арменския въпрос не представлява цел, а единствено средство за постигането на имперските външнополитически задачи. Затова то не залага никакъв огромен ресурс за контролирането и разрешаването на този проблем и не желае прекалено да се ангажира с него.

В параграф втори подробно се проследява мястото, което Арменският въпрос заема във военнополитическите и дипломатическите интереси на Петербург при сключването на Санстефанския мирен договор с Османската империя. Въпреки, че въпросът за арменците заема второстепенно място в царските външнополитически цели и империята не възнамерява да се бори за промяна в техния политически статут, руското държавно ръководство все пак не желае да изпусне от свой контрол Арменския въпрос. Може да се направи предположението, че царското правителство включва в Санстефанския мирен договор чл. 16, гарантиращ сигурността на арменското население в Мала Азия, с цел да продължава да има повод за хуманитарна интервенция във вътрешните работи на Османската империя, тъй като с обособяването на независими и автономни държави на Балканите, практически в империята не остава голяма християнска общност, чиито интереси да бъдат защитавани от Русия. Реално обаче в Петербург не желаят да се обвързват с ангажименти спрямо западните арменци и да стават гаранتي за положителното разрешаване на Арменския въпрос.

За правилното осмисляне на руската външнополитическа стратегия трябва да се има предвид, че в сравнение с въпросите, засягащи балканския регион Арменският въпрос заема изцяло второстепенно място в блискоизточна политика на Петербург. Докато с балканските народи са налице интензивни етно-езикови, културно-исторически и религиозни връзки, които оказват въздействие върху имперските решения, то в отношенията с арменците тези връзки са значително по-слаби и нестабилни. Това обстоятелство до голяма степен е причината руското отношение към Арменския въпрос да не надхвърля строгите дипломатически пространства, т.е. Арменският въпрос се явява обект на чиста дипломация, където отсъстват извънполитически и извънвоенни фактори.

В параграф трети е представено развитието на Арменския въпрос в руската външна политика по време на Берлинския конгрес (13 юни–13 юли 1878 г.). В хода на изложението става ясно, че проблемът за арменците не влиза в обсега на първостепенните държавни задачи на Петербург, които трябва да бъдат решени на този международен конгрес. Царската делегация не получава никакви конкретни инструкции и указания за действие по Арменския въпрос, в резултат на което тя проявява незаинтересованост и преднамерена отстъпчивост и губи монополното си влияние в контролирането на този проблем. Така съгласно чл. 61 на Берлинския договор всички велики сили поемат контрола над осъществяването на реформи в източните османски провинции. Следователно всяко действие в защита на арменците трябва да бъде под колективна форма, а едностранните акции ще се приемат за „намеса“, нарушаваща договора.

С чл. 61 публично се признава, че положението на арменците в Османската империя е критично и изисква сериозно внимание. Освен това за първи път в международен договор Високата порта се задължава пред цяла Европа да въведе реформи и преобразования в областите, населени с арменско население. Текстът на договора обаче съдържа някои съществени слабости и пропуски, които впоследствие превръщат Арменския въпрос в трудноразрешим проблем: 1) не са предвидени никакви мерки за въздействие и реални гаранции, че чл. 61 ще бъде изпълнен; въпросът за реформите е поверен единствено на Портата, без ефективен контрол, а за великите сили остава единствено да „наблюдават“; 2) не е уточнен

срокът, в който трябва да бъдат въведени реформите; 3) не са посочени конкретните провинции, в които трябва да се разпространят реформите. През следващите години Портата се възползва от тези неточности и използвайки противоречивите интереси между великите сили, успява да възпрепятства въвеждането на специални реформи за арменците.

С Берлинския договор Арменският въпрос получава своето международно признание и се интернационализира. Заедно с това обаче този договор поражда озлоблението на османското правителство, тъй като дава повод на великите сили периодично да се намесват във вътрешните дела на страната. В резултат на това настъпва поврат в политиката на Високата порта, характеризиращ се с открита враждебност спрямо арменските й поданици.

Глава втора на дисертационния труд е озаглавена „*Арменската криза от 90-те години на XIX в. и позицията на руското правителство*“. В параграф първи подробно е представено и анализирано състоянието на Арменския въпрос след Берлинския конгрес. След 1878 г. започва крайно неблагоприятен период в историческото развитие на арменската общност в Османската империя. Отговорността за това е както на Османската империя и на великите сили, така и на самите арменци.

Специално внимание е отделено на поведението на Петербург. Тъй като руската дипломация е инициатор за включването в Санстефанския и в Берлинския договор на клаузи, гарантиращи въвеждането на реформи в османските провинции, населени с арменци, у арменците се заражда убеждението, че именно Русия поема ангажимента за подобряването на условията им на живот. След Берлинския конгрес обаче в руската политика настъпва радикална промяна, в резултат на която почти до първото десетилетие на XX в. царското правителство заема неутрална, а понякога и враждебна позиция по Арменския въпрос.

Във втори параграф са изложени преките последствия от неизпълнението на чл. 61 на Берлинския договор – кланетата в Сасун през 1894 г. Тъй като великите сили не проявяват твърдост и последователност срещу антиарменската политиката на Абдул Хамид II, това дава отлична възможност на султана да

превърне практиката на масово избиване на арменци в една трайна тенденцията в османската национална политика.

В тази кризисна ситуация Петербург проявява незаинтересовано отношение. Като цяло руското правителство не е против подобряването на условията на живот на арменците в Османската империя, съгласно чл. 61 от Берлинския договор, но е категорично против предприемането на всякакви действия, които биха поощрили арменските надежди за автономия и независимост и биха довели до промяна на статуквото в региона. Опитът с България поражда сериозни опасения в царските управленски среди, че една автономна провинция в Мала Азия лесно ще попадне под влиянието на чужда държава (Великобритания или Германия), което пряко ще застраши руските интереси. Наличието на подобни настроения в политическите среди на империята обяснява неутралното отношение на руската дипломация спрямо репресивните действия на Портата. С това бездействие правителството на Николай II реално подпомага начинанията на султана, без да осъзнава, че тази стратегия сериозно подкопава авторитета и влиянието на Русия сред близо 2 500 000 арменци, населяващи стратегически важен район в Мала Азия.

В параграф трети и четвърти продължава да се разкрива разрастващото се репресивно отношение към арменците от страна на Високата порта (1895–1897 г.). Въпреки че в сасунските събития са избити близо 10 000 арменци, истинско безпристрастно разследване на събитията не се извършва, виновниците остават ненаказани, а великите сили така и не се намесват.

Прегледът и анализът на събитията от 1894–1897 г. показват, че единствено Англия проявява последователна активност и многократно предлага различни реформени схеми, целящи да осигурят за условия на живот за арменците в източните провинции. Противодействието от страна на останалите държави, особено на Русия, обаче саботира всяка сериозна инициатива на Лондон. В историческата литература, свързана с тази тема, рядко се обръща внимание и се търси отговор на въпроса защо Петербург, традиционен защитник на правата на християните в Османска Турция, в последното десетилетие на XIX в. заема враждебна позиция спрямо арменската общност. Обяснението на тази радикална

промяна и безкомпромисно отношение към Арменския въпрос се крие в сложен комплекс от фактори и обстоятелства:

1) Империята е достатъчно ангажирана с трудностите в своята вътрешна политика и с конфликта със собствените си арменски поданици в Кавказ. Активизирането на Арменския въпрос в Османската империя на този етап е крайно нежелателно за Русия, тъй като съществува вероятност източните и западните арменци да обединят усилията си и да предявят претенции за обединение и независимост.

2) Макар че арменските земи имат стратегическо местоположение и завладяването им би предоставило отличен плацдарм за по-нататъшно проникване на запад към Константинопол, Проливите и Средиземно море, Руската империя на този етап се отказва от активни действия в това направление и съсредоточава вниманието си в Далечния Изток и в Европа.

3) Развоят на събитията на Балканите и особено в България показва на управниците в Петербург, че прекаленото ангажиране в националноосвободителните движения на подвластните на султана народи е ненужно и дори вредно за царските интереси. Така, отказвайки се от досегашната си роля на покровител на християнските народи в Османска Турция, Петербург фактически заема позиция на благожелателен неутралитет в полза на султана, което води до фатални последици за арменците.

Трета глава на дисертационния труд е озаглавена „Активизирането на Арменския въпрос в началото на ХХ в. и еволюцията в отношението на Русия“. В първи и втори параграф е направен опит да се даде ясна картина на състоянието на Арменския въпрос в края на ХІХ в. – началото на ХХ в. След кризата от 90-те години на ХІХ в. се наблюдават съществени промени в международната сфера, във вътрешната и външната политиката на Русия, в общественно-политическия живот на Османската империя и в арменското националноосвободително движение. Целият този комплекс от фактори е представен в неговата взаимовръзка и взаимовлияние, като всяко едно от явленията е подложено на критичен анализ. За да бъде изградена цялостна и многоаспектна представа за Арменския въпрос, в тези параграфи акцентът е поставен върху три важни

момента: 1) руско-арменският конфликт в Кавказ; 2) взаимоотношенията между арменците и младотурците преди, по време и след Младотурската революция от 1908 г.; 3) грешките на арменското националноосвободително движение.

В параграф трети и четвърти изследователският интерес е насочен към инициативите и дейността на руското правителство и на арменските национални представители. Въз основа на архивни материали обстойно е проследена и анализирана дейността на царската дипломация по въпроса за арменските реформи в Османската империя в периода 1912–1914 г. Направен е опит да бъдат разкрити реалните мотиви, които подтиква Петербург да промени отношението си към Арменския въпрос и да застане начело на реформената кампания. Заедно с това е направено ясно и многоаспектно обобщение на причините и предпоставките, които възпрепятстват разрешаването на Арменския въпрос и довеждат до неговия трагичен край. Обективно и безпристрастно са представени сериозните грешки, допуснати от всички главни участници по Арменския въпрос – османското правителство, арменските национални представители, Петербург, Ечмиадзин, Германия и т.н.

Изложението на дисертационния труд завършва с последната фаза на Арменския въпрос, в която в резултат на последователната политика на царската дипломация и на упоритостта и временната сплотеност на арменските национални сили въпросът за арменските реформи получава своето официално разрешение. С руско-турското споразумение преобразования в Източен Анадол от 26 януари/8 февруари 1914 г. Високата порта се задължава да в източните провинции да обособи две арменски области, в които да се въведат реформи и подобрения под ръководството на европейски генерални инспектори. В резултат от подписването му престижът и влиянието на Петербург сред християнските народи в Близкия Изток силно се повишават, което е особено важно предвид предстоящата война. Освен това фактът, че Високата порта поема определени задължения само пред Петербург демонстрира първостепенната роля на Русия в Арменския въпрос.

При обективен анализ на ситуацията обаче става ясно, че тази победа няма практическа стойност за Петербург, още по-малко за арменците. Януарското споразумение е поредният реформен акт, наложен над Високата порта от външна

сила. Както при предишните документи, регламентиращи правата на християните в Османската империя, и при този не са предвидени никакви гаранции за изпълнението му, а историята на Източния въпрос достатъчно ясно доказва, че подобни схеми нямат никакви изгледи за успех, тъй като Портата не възнамерява да въвежда преобразования, наложени ѝ от чужди страни. Освен това напрегнатата международна ситуация и избухването на Първата световна война през лятото на 1914 г. създават на Високата порта благоприятни условия, за да приключи веднъж завинаги с арменския проблем в държавата си.

Периодът, в който се извършва геноцидът над арменците (1915–1916 г.), съзнателно не е засегнат в дисертационния труд. Тази тема не влиза в изследователския интерес на настоящата дисертация, тъй като тя е прекалено сложна и противоречива, а и поради факта, че е обект на множество изследвания от страна на световната историография в продължение на десетилетия.

Заключението на дисертационния труд съдържа важни обобщения и съществени изводи за целите и интересите на руската външна политика по Арменския въпрос; за причините и предпоставките за колебливото отношение на Петербург към този проблем; за състоянието на арменското националноосвободително движение; за грешките, допуснати от всяка една от страните по Арменския въпрос и т.н.

След заключението следва кратко **Резюме на постигнатите резултати**, където са синтезирани най-важните изводи от цялостното изследване, които обосновават практическата значимост на дисертационния труд.

Накрая в дисертацията са представени 21 **приложения**, свързани с различни места, лица, събития и документи, които имат пряко отношение към Арменския въпрос в разглеждания период (края на XIX – началото на XX в.).

III. ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Целта на настоящия дисертационен труд е обективно и аргументирано да представи дейността на руската дипломация по Арменския въпрос в края на XIX – началото на XX в. В резултат от работата по издирването, проучването и

анализирането на обширната научна и документална база по темата могат да се приведат следните приноси на дисертационния труд:

- Изследването представлява първото комплексно научно проучване на Арменския въпрос и на руската политика по него в края на XIX – началото на XX в. в българската историография. За постигането на този резултат са използвани неизвестни и непроучени в българската историография извори.

- За пръв път в научно обращение са въведени множество документи от руски, арменски, английски и немски език, неизвестни досега за българската историография.

- Направен е опит да бъде поправено погрешното схващане, наложено от руските и особено от арменските автори, които традиционно преувеличават ролята на Петербург в историческата съдба на арменския народ и го представят като негов единствен защитник и застъпник, без да отчитат реалните интереси, цели и тактики на царското правителство.

- Направен е опит да бъде коригирана погрешната теза за невинния образ на арменските национални дейци в Османската империя и за неоснователната антиарменска политика на Високата порта. Истината е, че с неразумното си и разединено поведение арменските национални представители също носят отговорност за неуспешния край на Арменския въпрос и този факт е отчетен в настоящото изследване.

- Детайлно и аргументирано е представена темата за връзката между Арменския въпрос и въпроса за Черноморските проливи в руската външна политика през разглеждания период. Този аспект от руската политика по Арменския въпрос е недостатъчно проучван в историографията, което обосновава приноса на настоящото изследване.

- Чрез обективен аналитичен подход е изградена една цялостна, достоверна и безпристрастна картина на руската политическа стратегия по Арменския въпрос в края на XIX – началото на XX в. Изследването е оригинално и приносно за българската историческа наука.

IV. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Папоян, Д. Политически причини и исторически условия за възникването на Арменския въпрос – В: *Studia Iuridico-Historica*. Издание на Правно-историческия факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград. Книжка 7, година VII, 2017–2018 (под печат).

Рароуян, D. The Armenian Question in the 1890s and Russian Politics (1894–1897). Part One – In: *Annual of Assen Zlatarov University, Burgas, Bulgaria*, 2019, vol. XLVIII, Book 2, Social Sciences, pp. 17-23.

Рароуян, D. The Armenian Question in the 1890s and Russian Politics (1894–1897). Part Two – In: *Annual of Assen Zlatarov University, Burgas, Bulgaria*, 2019, vol. XLVIII, Book 2, Social Sciences, pp. 24-30.

Рароуян, D. The Armenian Question in the Eve of the Russo-Turkish War from 1877–1878 and its Place in the Post-war Plans of the Russian Government – In: *Revista Inclusiones. Revista de Humanidades y Ciencias Sociales*. Chile, 2020, Volume 7, Numero 3, Julio/Septiembre, pp. 200-211.

Папоян, Д. Положението на турските арменци след Берлинския конгрес (1/13 юни – 1/13 юли 1878 г.) и причините за резервираното отношение на Русия към тях – В: *Международна политика*. Година VI, брой 1. Благоевград: ЮЗУ, Правно-исторически факултет, 2020, с. 121-138.